

І. Прибиткова
Доктор економічних наук
Провідний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України

СУЧАСНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Міграційна ситуація в Україні

За даними аналізу міграційних подій, що його щорічно здійснює Державний комітет статистики України, загальний обсяг зареєстрованих переміщень в країні, які охоплюють усіх мігрантів незалежно від напрямків їх пересування, країн, регіонів та типів поселення, склав в 2007-2009 рр. відповідно 1499,7, 1406,6 та 1272,2 тис. осіб. Розподіл мігрантів за потоками свідчить про те, що в Україні домінують внутрішньорегіональні переміщення людей, сягаючи відповідно 58,1%, 57,9% та 57,7% їхнього загального обсягу. А основним типом міграційного руху в країні залишається перерозподіл населення між сільською місцевістю та міськими поселеннями в межах свого регіону (області, територіальної автономії). Досить вагомою складовою міграційного руху в Україні є міжрегіональна міграція: обсяг територіальних пересувань населення з одного регіону до іншого в межах країни становив упродовж 2007-2009 рр. понад третину усієї валової міграції (36,8%, 37,4% та 38,2% відповідно). Найменша частка міграційних потоків поєднує Україну з країнами СНД, Балтії та далекого зарубіжжя: міждержавний обмін мігрантами між ними забезпечив лише 5,1%, 4,3% та 4,1% усієї валової міграції в країні в 2007-2009 рр. Для порівняння помітимо, що частка зовнішньої міграції становила в 1999-2000 рр. відповідно 11,2% та 9,4%.

Упродовж 2000-х років в Україні відбувалась диверсифікація потоків міждержавної міграції. Якщо загальний обсяг зареєстрованих переміщень населення між Україною та іншими державами, що включають усіх мігрантів незалежно від напрямків їх пересування і країн, зменшився в цілому в два рази, то в міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя за цей самий період часу він скоротився в 2,2 рази, а з країнами СНД – в 1,9 рази. Внесок країн СНД у валову міграцію збільшився в 2002-2008 рр. з 71,9% до 74,3%, а країн далекого зарубіжжя зменшився з 28,1% до 25,7%. Таким чином, географія міждержавних потоків в Україні поступово набуває рис просторової структури міграційних пересувань в країні, яка існувала ще на початку 1990-х років.

Зміна розмірів і структури міграційних потоків супроводжується поліпшенням міграційної ситуації в Україні. Вже 2005 року вона стає країною, що приймає іммігрантів, а її

міграційні втрати в 2004-2005 рр. компенсують колишні співвітчизники з країн СНД. Проте в 2006 р., вперше з початку 1990-х років, в Україні реєструється приріст населення за рахунок міграційного обміну з далеким зарубіжжям. В наступні роки ця тенденція закріплюється. І хоч розміри міграційного припливу населення з-за кордону невеликі, проте сам цей факт знаменує злам у розвитку міграційної ситуації в Україні та її трансформацію з країни походження емігрантів у країну призначення для іммігрантів як з країн СНД, так й далекого зарубіжжя. Міграційна ситуація в Україні є сьогодні стабільною. Країна перебуває у стані нової міграційної рівноваги, до якої вона йшла упродовж 18 років. Завершений певний етап трансформаційних перетворень в цій сфері.

Міграційний потенціал України

За даними Моніторингу соціальних змін українського суспільства, що його щорічно проводить Інститут соціології НАН України з 1992 р., у 2000-х роках майже щоп'ятий українець є потенційним мігрантом й хотів би виїхати з населеного пункту, де він мешкає (19,3% у 2000 р., 21,1% у 2004 р., 20,1% у 2006 р. та 19,6% у 2010 р.). При цьому з тих, хто надумав поїхати, 11,2% співвітчизників зробили у 2010 р. вибір на користь іншої місцевості в Україні і лише 7,9% українців мали намір вирушити за межі колишнього СРСР. У 2000 р. таких, хто надумав виїхати з населеного пункту, де мешкає, було більше: в межах України мали бажання переселитися 14,4%, за межі колишнього СРСР – 9,6%. Найбільшим був контингент потенційних мігрантів, які не вирішили, де поїдуть: 2000 року таких необізнаних було 17,0%, а 2010 року – 18,3%. Основними причинами, які могли б спонукати українців виїхати з населеного пункту, де вони проживають, були шкідливі для здоров'я екологічні умови й бажання знайти нове місце роботи (у 2000 р. відповідно 15,4% та 18,0%, а у 2010 р. відповідно 16,7% та 19,9%). Решта причин згадується набагато рідше. З початку 2000-х років українці, як правило, віддавали перевагу пошукам нового місця роботи. Екологічну ситуацію поселення, де вони живуть, майже половина мешканців оцінює як неблагополучну або вкрай неблагополучний (59,2% в 2002 р., 46,4% у 2006 р., 41,1% у 2010 р.).

На особливу вагу заслуговує міграційний потенціал молоді України. За даними опитування молоді України, що було проведено Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Ukrainian Sociology Service” у грудні 2009 р. та січні 2010 р. лише 13,8% молоді віком 18-34 роки мали намір назавжди поїхати з власної країни. Набагато частіше українська молодь мала настанову на тимчасове перебування за кордоном: 29,9% молодих українців мали намір поїхати в інші країни на деякий час. Проте більше половини української молоді

не виявили схильності до еміграції (51,5%). Зауважимо, що аналогічне опитування міграційних намірів молоді 2003 року показало, що контингент тих, хто віддав перевагу батьківській землі, на той момент був практично таким самим – 50,9%.

На який час планують потенційні мігранти поїхати за кордон? Молоді українці планували середню тривалість зарубіжної подорожі в межах 3,4 роки. Як правило, молоді люди не збираються затримуватися довше 5 років за межами власної країни. Майже однакові за величиною їх контингенти мають намір перебувати в інших краях 1 рік – 22,1%, 2 роки – 23,8%, 3 роки – 22,1% й, нарешті, 5 років – 21,3%. У 2003 році термін евентуального перебування за кордоном потенційних мігрантів з України був набагато коротшим. Українці визначали середній термін перебування за кордоном довжиною в 2 роки (9,3%). П'ять років планували залишатися в інших країнах лише 6,0% молодих українців. Таким чином, за минулі 7 років тривалість перебування молоді України за кордоном помітно зросла в їхніх міграційних настановах.

З якою метою молодь планує виїзд за кордон? Головною метою відвідин інших країн молоді українці називають трудову міграцію (65,1%). В 2,2 рідше українська молодь налаштована на реалізацію туристичних інтересів (30,1%). І тільки 5,5% з них має намір навчатися за межами своєї країни. У порівнянні з 2003 роком бажання молодих українців попрацювати за межами країни зросли в 2,9 рази (з 22,4% до 65,1%).

Вибір країни реалізації своїх різнобічних інтересів потенційні мігранти здійснюють залежно від їх власних вподобань, поінформованості, розвиненості міграційних мереж. Так для молоді України пріоритетними країнами виступають Росія (19,0%), Великобританія (12,2%), Німеччина (11,7%), США (11,2%), Італія (10,2%). 2003 року найбажанішими країнами виїзду для української молоді були Німеччина (14,1%) та США (12,3%). Росію називали тоді лише 5,8% потенційних мігрантів з України. Таким чином, географія країн виїзду зазнала з часом певних змін.

Що спонукає українську молодь до постійних пошуків кращого життя за межами власної країни? Найчастіше молоді люди називають три основних причини, що впливають на їх міграційний вибір: економічні, фінансові, соціально-культурні. Набагато рідше вони вказують на політичні і національні причини.

На формування міграційних настанов української молоді впливають передусім фінансові причини: вони вважають, що за кордоном вони зможуть заробляти більше. Такої думки дотримуються 51,5% молодіжного контингенту. Про вплив економічних причин (відсутність фінансування галузі, в якій працюють молоді українці, безперспективність економіки країни в цілому) свідчать 48,5% української молоді. Рідше вони називають соціально-культурні

причини (кращі умови життя, вищий рівень культури тощо). Про їхній вплив на формування міграційних настанов та планів говорять ще 39,7% молодих співвітчизників. Про можливість кар'єрного/фахового росту згадують ще 23,5% цього контингенту. Ще 17,6% молодих українців указують на вплив сімейних причин (за кордоном проживають їх родичі) на їх міграційний вибір. Помітимо, що у 2003 році молодь України реагувала на питання про фактори, що чинять вплив на формування міграційних планів, майже індиферентно: фінансові причини визначили лише 8,3% опитаного контингенту; 6,4% указали на економічні причини; 4,4% - на соціально-культурні причини; 2,3% - мотивували бажання поїхати з країни відсутністю перспектив кар'єрного або фахового росту.

Зовнішня трудова міграція населення України

Зацікавленість проблемою зарубіжної трудової міграції останніми роками зростає і поглиблюється. Чи не найбільший інтерес викликають сьогодні динаміка, структура та інтенсивність потоків трудової міграції українців за межі країни та перспективи її розвитку під впливом світової фінансово-економічної кризи. Тому вважаємо за доцільне визначити характерні риси трудових мігрантів як окремої соціально-професійної групи; скласти колективний соціально-демографічний портрет зарубіжного заробітчанина; з'ясувати оцінки українців щодо наслідків світової фінансово-економічної кризи та стратегії виживання, що вони їх обирають в умовах кризи; виявити особливості працевлаштування мігрантів та причини їх повернення на батьківщину.

Спільнота трудових мігрантів як окрема соціально-професійна група. Трудові мігранти – це спільнота, що об'єднує людей з досить високим рівнем адаптації до умов ринкової економіки. Вони обирають і реалізують такі ринкові стратегії, домінантами яких є самозайнятість та підприємницька діяльність. Вони готові до ризиків, орієнтуються переважно на власні сили і ресурси, культивують цінності, що їх поділяють, як правило, представники середнього класу, при тому, що за рівнем добробуту вони набагато ближчі до „нових бідних”, аніж „нових середніх”. Вони вирізняються раціоналізмом вибору життєвих стратегій, узгодженого з наявними та доступними соціально-економічними ресурсами; високою соціально-мотиваційною напруженістю, що стимулює їх до переборення перешкод у використанні цих ресурсів; залученістю до різноманітної підприємницької діяльності; новими стандартами та зразками поведінки на ринку праці; специфічними моделями соціальної поведінки; системою цінностей; зовнішньополітичними орієнтаціями та

внутрішньополітичним вибором. В цій соціальній групі міститься чималий потенціал соціальної самоорганізації та національної мобілізації.

Трудові мігранти – свого роду місіонери ринкової ідеї, носії підприємницької свідомості, піонери на зарубіжних ринках праці. І як такі вони утворюють соціально-професійну групу, що поза сумнівом є „класотвірною” і з часом інкорпорується в багат шаровий середній клас, який зростає в країні. А перевага контингентів молоді, чоловіків та мешканців малих міст і сільської місцевості в соціально-демографічній структурі цієї групи вказує на залучення до процесів трансформації економічних та суспільних відносин найбільш активних індивідів, з одного боку, а з іншого – демонструє глибину проникнення модернізаційних реформ й їхніх не завжди позитивних наслідків в широкі маси.

Такі висновки були отримані автором 2002 р. в процесі поглибленого аналізу даних соціологічного моніторингу українського суспільства, що його здійснює Інститут соціології НАН України з 1992 р. За минулі вісім років країна змінилась. Іншим став увесь світ, що поринає дедалі глибше в системну фінансово-економічну кризу. Чи впливає вона на динаміку, структуру та інтенсивність потоків трудової міграції українців у зарубіжні країни і як саме? Чи змінились самі трудові мігранти? Які перспективи розвитку чи, навпаки, згорання зарубіжної трудової міграції?

Коллективний соціально-демографічний портрет зарубіжних трудових мігрантів. Всупереч поширеному в ЗМІ сюжету про покинутих напризволяще дітей без материнської опіки, насправді вони помітно частіше залишаються без батьківської турботи і піклування: контингент зарубіжних трудових мігрантів лише на одну третину складається з жінок, а на дві третини – з чоловіків. Три чверті співвітчизників, працюючих за межами країни, перебувають у шлюбі: 64,7% – в зареєстрованому, 9,6% – у фактичному. Розлучених серед трудових мігрантів порівняно небагато – 7,1%, майже вдвічі частіше зустрічаються серед них особи, які ніколи не перебували у шлюбі (13,5%). В зарубіжній трудовій міграції з України беруть участь переважно люди квітучого працездатного віку: 70,2% цього контингенту перебувають у віці 30-55 років, а ще 17,7% не досягли 30 років. Трудові мігранти старшого віку становлять лише 12,1%. Середній вік українського заробітчанина становить 41-42 роки, тим часом як решта співгромадян вже досягла середнього віку 46 років. Більшість трудових мігрантів мають або загальну середню освіту (38,6%), або середню спеціальну (32,3%). Вищу освіту отримали 12,6% українців, що працюють за кордоном, така сама частка (12,7%) має або початкову, або неповну середню освіту.

Як і раніше, майже дві третини гастарбайтерів – це мешканці сільської місцевості (34,8%) і невеликих міст (29,1%). З міст з населенням 250 тис. жителів і більше виїжджає за

межі України на роботу лише щотрегій трудовий мігрант (34,8%). Як і за колишніх часів, основна маса працюючих за кордоном співгромадян – це мешканці західних областей України (43%). Жителі центральних областей становлять чверть контингенту зарубіжних трудових мігрантів (27,4%). Набагато рідше залучаються в цей процес українці зі Сходу країни (19%) й ще рідше – мешканці південних областей (13,3%). Таким чином, географія потоків зарубіжної трудової міграції залишилась майже без змін.

Світова фінансово-економічна криза та її наслідки в оцінках українців. Переважна більшість українців, за їх власними оцінками, вже стали жертвами катастрофічного руйнування механізмів, що регулюють функціонування світової економіки і підтримують рівноважний стан світової фінансової системи. Щоп'ята українська сім'я сприймає ситуацію, в якій опинилася, як катастрофічну. Більше половини опитаних характеризують стан своєї сім'ї як досить уразливий, хоча й не катастрофічний. Такої думки частіше дотримуються в сім'ях, члени яких жодного разу не виїжджали за кордон (62,4%). В сім'ях же трудових мігрантів такі оцінки даються рідше (54,4%). Водночас вони частіше оцінюють рівень впливу фінансово-економічної кризи на життя своєї сім'ї як незначний (19,6% проти 15,6%).

Насамперед криза завдала відчутного удару купівельній спроможності української сім'ї: придбання одягу, взуття, інших речей стали більш рідкими (61,8%). В щодругій сім'ї рідше купують деякі продукти харчування. Інакше й бути не могло: адже сімейний гаманець помітно схуднув в кожному третьому домогосподарстві через невиплати заробітної плати чи пенсії, або її виплати в неповному обсязі. Щоп'яту сім'ю зачепили безробіття або неповна зайнятість. Почалися труднощі з виплатами отриманих в банках кредитів, водночас вкладники не можуть отримати зроблені ними раніше грошові внески на депозити. Зауважимо, що в сім'ях трудових мігрантів помітно рідше згадують про скорочене споживання продуктів харчування (43,0% проти 52,2%), хоча безробіття зачепило їх бюджети більшою мірою (25,9% проти 20,4%). Трудові мігранти частіше натрапляють на перешкоди при виплатах кредитів. В решті ж інших випадків вони переживають такі самі матеріальні труднощі, що й усі мешканці країни.

Українці тверезо оцінюють можливі довготривалі наслідки світової фінансово-економічної кризи. Найбільш ймовірними її проявами в Україні вони вважають зростаюче безробіття (68,9%) і стрімке падіння рівня життя (66,0%), що розвиваються на фоні кризи промислового виробництва (62,4%) та руйнації національної фінансової системи (40,0%). За їх оцінками, це супроводжуватиметься зростанням організованої злочинності й мафіозних угруповань (31,0%). Водночас посиляться і загостряться внутрішньополітичне протистояння та почастишають межпартійні конфлікти (26,4%), розпочнеться звуження сфери

обслуговування і системи соціального забезпечення (20,8%), швидко погіршуватиметься якість довілля (16,3%).

Зауважимо, що українці з рідкісною одностайністю вибудовують ієрархію прийдешніх злигоднів і потрясінь. І оцінки трудових мігрантів практично не відрізняються від всенародних. Співвітчизники демонструють солідарність й в думках щодо еventуальних строків подолання негативних наслідків поточної фінансово-економічної кризи. Лише троє з десяти українців (30,5%) очікують побачити „світло в тунелі” через два роки, а скоріше за все набагато пізніше (коли саме, не кажуть). Оптимістів, які розраховують дочекатися переборення важкого кризового стану економіки упродовж найближчих двох років, набагато менше – лише щодесятий співвітчизник плекає таку надію. В необгрунтованій ейфорії з приводу швидкої тріумфальної вікторії в протистоянні кризовому бідунству у найближчі місяці перебуває менше одного відсотка українського народонаселення. Проте більшість співвітчизників (59,4%) вагаються у виборі відповіді щодо термінів подолання кризи.

Стратегії виживання в умовах фінансово-економічної кризи. Отже, на швидке одужання економіки і поліпшення рівня й якості життя співвітчизники не очікують. І тому вже сьогодні вибудовують стратегії виживання. Найчастіше вони обирають позицію активного протесту, хоч і без застосування насильства (73,5%). Рідше вони віддають перевагу позиції терпеливого вичікування, аби зберегти мир та злагоду в країні (62,8%). Бунтівників, готових удатися до насильства аби добитися позитивних змін в країні і суспільстві, набагато менше (14%).

Попри готовність до протесту і навіть насильства, присутніх в настановах певної кількості українців, вони виношують, здебільшого, миролюбні плани поліпшення якості свого життя і досягнення більш високого рівня добробуту сім'ї. Саме тут українці, що мають досвід роботи за кордоном, додержуються активнішої лінії поведінки. Вони частіше планують поліпшити упродовж найближчих двох-трьох років матеріальний стан своєї сім'ї (60,8% проти 46,9%), житлові умови (39,9% проти 27,3%), а також якість організації дозвілля й відпочинку (29,1% проти 21,4%). Для здійснення накреслених планів трудові мігранти мають намір змінити роботу на престижнішу та більш високооплачувану (24,0% проти 15,3%) або відкрити (як варіант, розширити) власний бізнес (17,1% проти 7,2%). І, нарешті, вони збираються досягти успіху в професійній сфері діяльності іншим способом (10,1% проти 5,6%).

На відміну від трудових мігрантів, решта співвітчизників намагатимуться, як правило, зберегти свій соціальний статус (34,2% проти 21,5%). Й ті, й ті однаково часто планують підвищити свій освітній рівень і професійну кваліфікацію (13,2%), а принагідно піднятися по

службових сходах (7,5%). У всякому разі, респонденти стверджують, як правило, що докладуть максимум зусиль для реалізації своїх цілей і захисту інтересів сім'ї. Такі „активісти” частіше зустрічаються серед трудових мігрантів (66,4% проти 39,8%). А співвітчизники, які ніколи не працювали за кордоном, частіше обирають пасивну позицію і роблять вибір на користь поміркованої поведінки: не дуже напружуватися в житті, задовольнятися тим, що є, пливти за течією (21,3% проти 13,5%). А втім, щоп'ятий українець й досі не визначився з вибором життєвої позиції. Пристосуватися до теперішньої життєвої ситуації людям насправді дуже важко.

Третина співвітчизників перебуває в постійному пошуку себе в теперішньому житті; інша третина, навпаки, не має бажання пристосовуватися до реалій сучасного буття, живе як доведеться, чекає змін на краще; а щосьомий так і не дав собі раду з відповіддю. На жаль таких, хто активно включився в нове життя й кому ринкові відносини видаються природним способом життєдіяльності, сьогодні в країні досить мало – усього 18% українського населення. Зауважимо, що трудові мігранти відрізняються більш високим рівнем адаптації до сучасної складної ситуації. Серед них зустрічається більше активних індивідів, що знайшли себе в новому житті (22,9% проти 17,5%), а таких, хто не має бажання або не зміг пристосуватися до теперішньої життєвої ситуації, відповідно менше (22,9% проти 35,0%).

Зауважимо, 17,1% трудових мігрантів і 7,2% співгромадян, що за кордоном не працювали, упродовж наступних двох-трьох років мають намір створити або розширити власний бізнес. Насправді можливість реалізувати підприємницьку ініціативу (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство) приваблює набагато більшу кількість людей. Майже половина співгромадян (46,4%) оцінює таку перспективу як скоріше важливу або дуже важливу для себе особисто. Серед трудових мігрантів такі люди зустрічаються помітно частіше – в цілому вони становлять 60,1% контингенту працюючих за кордоном співвітчизників. Таких, що оцінюють можливість стати підприємцем як дуже важливу для себе особисто, серед трудових мігрантів в 1,6 раза більше, ніж серед решти співгромадян: 31,6% проти 19,3%.

Важливою умовою здійснення підприємницької ініціативи є включення громадян у приватизаційні процеси. І хоч рівень участі в них українців не був низьким, проте це майже не вплинуло на становлення вітчизняного бізнесу. Об'єктами приватизації були переважно квартири, присадибні або дачні земельні ділянки, гаражі. Приватизаційний майновий сертифікат отримали 13,1% українців, і лише 6,0% з них обміняли його на акції підприємства. Решта 6,7% співгромадян продали його іншим особам. Земельні паї приватизували лише 5,1%. На викуп підприємства наважився лише 1% опитаних, а в

аукціоні або в конкурсі з метою придбати підприємство брали участь лише 0,3%. Більше як чверть респондентів (28,8%) взагалі не брали участі в приватизаційних процесах. Рівень активності трудових мігрантів щодо приватизації був дещо вищий. Проте торкнувся він переважно особистих майнових, а не ділових інтересів.

В пошуках роботи. За основним місцем праці опитані є переважно найманими працівниками (78,2%). В країні майже не розвинута самозайнятість: людей, що працюють на себе, дуже мало – усього 7,4%. А таких, що зайняті у власному сімейному бізнесі, ще менше (2%). Серед трудових мігрантів рідше зустрічаються наймані працівники (68,8% проти 79,2%). Проте в 2,8 раза частіше за інших співвітчизників вони працюють виключно на себе (17,8% проти 6,4%) і в 1,4 раза частіше зайняті у власному сімейному бізнесі (2,5% проти 1,7%).

Троє з десяти дорослих українців зараз не працюють, а ті, що мають роботу, виконують її, здебільшого, не за набутою спеціальністю. Найчастіше це трапляється через її малопробуктовість (30,8%) або перенасиченість ринку працівниками, які мають таку саму спеціальність (34,6%). Знайти іншу роботу за місцем проживання сьогодні вельми важко. З найбільшими труднощами зустрічаються співгромадяни, які шукають робоче місце за своєю кваліфікацією і з достатнім заробітком (77,6%). Досить складно отримати посаду з достатнім заробітком, хоч і не за кваліфікацією (68,1%). Бажаючи зберегти кваліфікацію без достатнього заробітку так само довго шукають свою нішу на ринку праці (54,0%). Й, нарешті, щодругий українець (54,2%) переконаний в тому, що знайти будь-яку роботу за місцем проживання сьогодні дуже складно.

Чи є труднощі працевлаштування, поширена сьогодні незайнятість співвітчизників і скромні розміри їхньої заробітної плати визначальними причинами пошуку роботи за межами місця проживання? Найчастіше саме так пояснюють експерти походження потоків трудової міграції за межі України. Проте самі трудові мігранти, окрім цих причин, називають ще й інші, які ранжують наступним чином. Більше як половина з них (56,7%) указують передусім на низькі заробітки, щодругий (51,0%) називає бажання поліпшити умови життя. В дужках помітимо, що потреба в оптимізації якості життя, поза сумнівом, спричиняється мізерністю фінансових коштів, доступних співвітчизникам на батьківщині. Дефіцит готівки у сімейному гаманці примушує людей робити вибір на користь праці за кордоном ще й для накопичення інвестиційного ресурсу з метою вирішення господарських та побутових проблем: придбання житла, побутової техніки, авто, оплати ремонту квартири або будинку (38,2%). І тільки потім вони називають таку причину працевлаштування за межами України, як відсутність роботи вдома, за місцем проживання (27,3%). Проте фінансові мотиви

постійно виникають при подальшому обговоренні причин пошуку робочого місця за кордоном: це й бажання заробити кошти для отримання освіти (19,7%), виплати боргів (10,2%), і, нарешті, на відкриття своєї справи/ бізнесу (9,6%).

Наявні в переліку причин і особисті обставини: 12,7% трудових мігрантів сподіваються влаштувати особисте життя, а ще 6,4% позбавитися сімейних проблем (конфліктів, розлучення тощо), 1,3% - об'єднатися за кордоном з чоловіком, дружиною, дітьми або іншими родичами. І лише окремі респонденти пояснюють свій зарубіжний вибір тим, що їх не влаштовує вдома характер роботи або умови праці на робочому місці (5,7%).

Контингент зарубіжних трудових мігрантів складається наполовину з „новобранців”, що мають досвід одноразового відвідування інших країн з метою працевлаштування, наполовину – з „бувалих”, які працювали там двічі, тричі і більше разів. Обидві групи розрізняються не тільки частотою трудових поїздок за кордон, а й структурою мотивів зарубіжного вибору місця роботи. Так, „новобранці” частіше за інших скаржаться на низьку заробітну плату і невдалість пошуків роботи вдома, вони ж частіше інших сподіваються влаштувати за кордоном особисте життя. На відміну від них „бували” трудові мігранти, як правило, розраховують поліпшити умови життя, заробити кошти на освіту і виплату боргів, а разом вирішити господарчі та побутові проблеми.

Що змушує трудових мігрантів повертатися додому? Насамперед туга за домівкою та самотність. Про це твердить щочетвертий опитаний, що повернувся на батьківщину. Щоп'ятий повернувся, бо заробив достатньо грошей. Стільки ж мігрантів (19,4%) зробили такий вибір тому, що скінчився дозвіл на перебування по роботі за кордоном. Щодругого вимушили повернутися додому сімейні обставини, передусім бажання об'єднатися з родиною на батьківщині. Щошостого підвело здоров'я, а шодесятому не сподобалося життя за кордоном. І тільки одиниці повернулися з метою відкрити свою справу/бізнес вдома, у інших скінчився контракт, декому не пощастило знайти роботу за кордоном, чи його депортували за порушення закону. Окремо відмітимо невеликий контингент трудових мігрантів (14,2%), що поїхали додому з метою відпочити перед наступною поїздкою на роботу за кордон.

Такі, хто побував на зарубіжних заробітках лише один раз, повертаються додому або за станом здоров'я, або з інших причин, серед яких називаються найбільш часто звільнення у зв'язку з завершенням контракту, низькі заробітки, непривабливість життя за кордоном, але щонайперше – наполягання сім'ї на скорішому поверненні. Трудові мігранти, які неодноразово працювали в інших країнах, згадують частіше такі причини, як завершення контракту або дозволу на перебування в країні, намір відкрити свою справу на батьківщині і,

певна річ, сімейні обставини. Саме вони й утворюють ядро контингенту трудових мігрантів, що збираються відпочити вдома перед наступною поїздкою за кордон.

**Самооцінка рівня матеріального добробуту сім'ї та статусних позицій
в соціальній ієрархії**

Матеріально-статусна самоідентифікація українців указує на значне розшарування за рівнем добробуту як контингенту трудових мігрантів, так й решти їх співгромадян, які ніколи не виїжджали за межі країни (табл. 1). Трудові мігранти, хоч і відносять свої родини частіше до категорій злидених, бідних і „початківців”-середніх, ніж до забезпеченіших прошарків суспільства, проте демонструють більш низький рівень розшарування за ознакою доходів і матеріального стану (51.2% проти 45.6%). На відміну від них українці, які ніколи не шукали щастя за кордоном, оцінюють співвідношення своїх бідних, небідних і просто заможних співгромадян як тривожне свідчення поглиблення майнової нерівності усередині України (63.2% проти 35.4%). Й ті, й ті очікують, що їх родини упродовж найближчого півріччя можуть перейти в більш низьку за рівнем доходу і матеріального стану страту. На підвищення свого матеріального статусу розраховують набагато менше співвітчизників. За оцінками трудових мігрантів, співвідношення "бідних" і "небідних" становитиме серед них 49.0% проти 39.5%, тоді як серед решти опитаних, за їх власними оцінками, відповідна пропорція становитиме 62.2% проти 27.6%.

Таблиця 1

Самооцінка рівня матеріального добробуту сім'ї, %

Рівень матеріального добробуту сімей в оцінках мешканців України	Усі мешканці України		В тому числі			
			Такі, що мають досвід роботи за кордоном		Такі, що не мають досвіду роботи за кордоном	
	березень-квітень 2009	вересень-жовтень 2009	березень-квітень 2009	вересень-жовтень 2009	березень-квітень 2009	вересень-жовтень 2009
злидений	1,8	4,7	0,6	1,3	1,9	5,0
бідний	21,3	23,6	15,2	15,9	21,9	24,4
нижче середнього	39,1	32,7	35,4	31,8	39,4	32,8
середній	31,8	24,6	38,0	31,2	31,2	24,0
вище середнього	3,8	3,8	6,3	8,3	3,6	3,4
заможний	0,7	0,2	1,3	-	0,6	0,2
багатий	-	0,1	-	0,6	-	0,1
важко відповісти	1,5	10,3	3,2	10,9	1,4	10,1
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Протистояти загрозі бідності співвітчизники збираються шляхом пошуку нової роботи. Щоправда, цей спосіб популярніший серед трудових мігрантів (71.1% проти 58.8%).

Українці, які безвиїзно проживають в своїй країні, демонструють помітно вищий рівень розгубленості: щочетвертий з них не має жодних планів щодо подолання кризи, тоді як схильність до бездіяльності виявив лише щододинадцятий трудовий мігрант. Зауважимо також, що залишити рідні місця в пошуках удачі в іншому місті, області або країні планують 13.3% трудових мігрантів, і лише 3% решти українців згадують про таку можливість.

Таблиця 2

Самооцінка статусних позицій в соціальній ієрархії українського суспільства (%)

Щаблі уявної соціальної драбини	Усі мешканці України		В тому числі			
			Такі, що мають досвід роботи за кордоном		Такі, що не мають досвіду роботи за кордоном	
	2002	2009	2002	2009	2002	2009
1 – найнижче становище	17,3	11,1	8,3	4,5	18,4	11,7
2	24,0	19,0	17,7	16,0	24,8	19,2
3	31,7	36,9	37,0	41,7	31,0	36,5
4	21,8	24,9	27,6	29,5	21,2	24,5
5	4,2	6,1	8,3	7,0	3,8	6,0
6	0,4	1,0	1,1	0,0	0,2	1,2
7 – найвище становище	0,6	1,0	0,0	1,3	0,6	0,9

Самооцінка трудовими мігрантами свого місця в соціальній ієрархії за минулі вісім років стала більш оптимістичною. Те саме можна твердити і про зміни в оцінках своїх статусних позицій в суспільстві громадянами України, що ніколи не виїжджали працювати в інші країни. А проте трудові мігранти, як і раніше, дають більш високі оцінки своєму соціальному статусу (табл. 2). Їх вагома частина (41,7%) облюбувала третю сходинку уявної соціальної драбини, ближчу до золотої середини соціальної ієрархії – її четвертої сходинки, де розмістили свої сім'ї троє з десяти трудових мігрантів. Щоп'ятий з них бачить себе і свою сім'ю серед „соціальних низів” – на перших двох сходинках. Зауважимо, що 2002 р. там перебувала, за оцінками трудових мігрантів, кожна їх четверта родина (26%). Дані таблиці 2 свідчать: сьогодні вони розміщують себе і свою сім'ю переважно на другій, третій і четвертій сходинках. Вони частіше за інших опитаних сприймають себе як представників середнього класу (38,2% проти 27,8%). Водночас решта співгромадян частіше заперечує свою належність до цього класу (57,4% проти 47,1%), хоч вони також піднесли самооцінку свого місця в соціальній ієрархії за минулі 5 років. Сьогодні вони відносять свої сім'ї до „соціальних низів” рідше, ніж в 2002 р. (30,9% проти 43,2%). Четвертій сходинці умовної

соціальної драбини віддають перевагу 24,5%, а третій – 36,5% українців, які працюють на вітчизняних ринках праці і жодного разу за кордон не виїжджали.

В цілому ж процес трудової міграції набув більшої усталеності, інституціоналізувався, оздобився міфами і здобув міцну репутацію гострої національної проблеми, що гаряче дискутується в політичних, журналістських та експертних колах, часто-густо не на користь істині. Армія трудових мігрантів не зростає і не меншає, вже склалося її ядро, що об'єднує найбільш активних і стійких індивідів. Досвід, що вони його знайшли на зарубіжних ринках праці, неоціненний і вартий глибокого вивчення для кращого розуміння закономірностей формування внутрішніх і міжнародних ринків праці в епоху глобалізації й особливо сьогодні, коли світова фінансово-економічна криза охопила практично усі країни світу.

Внутрішня трудова міграція населення України

Трудова маятникова міграція, як і за радянської доби, є однією з форм внутрішньої міграції в країні. Її основу завжди становили трудові пересування сільських жителів в міські поселення. В 1960-1985 рр. сільське населення, постійно зайняте в різних галузях економіки міських поселень, зросло в 2,7 раза і становило на 1 січня 1986 р. 1689,8 тис. осіб. А частка маятникових мігрантів в загальній чисельності сільського населення працездатного віку збільшилась в 1960-1985 рр. в 3,7 раза і досягла на початок 1986 р. 19,4%. Отже, щоп'ятий сільський мешканець працездатного віку працював в місті. Скорочення загальної чисельності сільського населення через його природні та міграційні втрати, що відбувалось упродовж двадцяти останніх років, звичайно вплинуло на абсолютні розміри трудової маятничкової міграції. Проте їх зменшення не було значним. За станом на 1 січня 2005 року чисельність сільських мешканців, які працювали за межами свого населеного пункту, становила 1523,8 тисяч, а їхня частка в загальній кількості зайнятих селян зросла до 40,2%. З них працювали в містах та селищах міського типу 28,5%. На цей час кількість сільських населених пунктів, в яких були відсутні будь-які суб'єкти господарської діяльності, становила 49,3% загальної кількості усіх населених пунктів в сільській місцевості. Тому їх мешканці просто приречені на пошуки роботи за межами постійного місця проживання. Так само актуалізується проблема пошуку роботи в малих містах країни. Розвиток трудової міграції в середині країни утворює противагу зарубіжній міграції, яка вимиває населення з сільської місцевості та малих міст, та укріплює таким чином їхній демографічний потенціал.

Нагальні проблеми законодавчого забезпечення міграційної політики України

Упродовж 1990-х років в Україні було створене законодавче забезпечення міграційної політики, визначені її основні принципи та напрями, які було окреслено Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1167. В 2001 році було прийнято нові редакції законів України «Про громадянство України» та «Про біженців», Закон «Про імміграцію». 2002 року Україна приєдналася до Конвенції 1951 р. та Протоколу 1967 р. про статус біженців, набула повноправного членства у Міжнародній організації міграції. Проте в наступні роки розвиток міграційної політики загальмувався. 15 червня 2007 р. Рада національної безпеки і оборони України, розглянувши питання про міграційну політику держави, дійшла висновку, що вона залишається концептуально невизначеною.

Невизначена ситуація склалася і щодо іншого важливого рішення Ради національної безпеки і оборони України, яким Кабінету Міністрів України було доручено створити єдиний орган виконавчої влади у сфері міграції – Державну міграційну службу. І хоча необхідність створення єдиного органу управління міграціями була для усіх відомств очевидною, проте вони ніяк не могли виробити спільного бачення, яким саме він має бути та які повноваження виконувати.

24 червня 2009 року Уряд створив Державну міграційну службу України (ДМСУ) на базі Державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, що ліквідується. ДМСУ мав стати центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів через міністра внутрішніх справ. Однак через зміну обсягу функцій МВС (офіційний привід) Президент В. Ющенко двічі призупиняв деякі положення постанови Кабінету Міністрів. І, нарешті, Кабінет Міністрів України прийняв постанову від 7 липня 2010 р. № 559 “Деякі питання державного управління у сфері міграції”, якою ліквідував Державну міграційну службу, що фактично ніколи й не була створена, і повернув тим самим попередні повноваження у сфері міграції МВС та Держкомнацрелігій.

І все ж таки питання про створення Державної міграційної служби було вирішено. Указом Президента України Віктора Януковича № 1085 від 9 грудня 2010 року “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” було утворено Державну міграційну службу України, на яку покладено функції з реалізації державної політики з питань громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, а також у справах міграції в межах, визначених законодавством про біженців. Цим самим Указом № 1085/2010 ліквідовано Державний комітет України у справах національностей та релігій. Діяльність

Державної міграційної служби спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України.

Одже, службу створено. Сподіваємось, що вона забезпечить вирішення нагальних проблем в сфері міграційної політики України. Проте міграційне законодавство без широкого бачення й глибокого розуміння міграційної ситуації в країні не буде ефективним. Поширені сьогодні уявлення про міграційну ситуацію та міграційні потоки в Україні не є коректними, і тому деякі пропозиції та рішення щодо управління ними не будуть адекватними. На рівні стратегічного планування було б корисним узгоджувати цілі міграційної політики з реальною демографічною та економічною ситуацією в країні та соціально-психологічним станом її громадян.

З огляду на те, що найпотужнішим міграційним процесом в країні є на сьогодні трудова міграція за кордон, проблема розвитку державної політики у сфері її регулювання й посилення захисту прав українських громадян, що виїжджають працювати в інші країни як трудящі-мігранти залишається вельми актуальною.

В статті 25 Конституції України 1996 р. записано, що «Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами». Тому у разі порушення своїх прав та свобод громадяни країни під час їх перебування за межами її території можуть розраховувати на дипломатичний захист України. Проте, як було визначено у спеціальній доповіді уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. І. Карпачової ще 2003 року, відсутність концепції національної міграційної політики та єдиного державного органу, відповідального за розробку і реалізацію такої політики, призводить до втрати державного контролю за цією сферою. Як наслідок, трудові міграційні процеси за межі України відбуваються здебільшого стихійно або віддані на відкуп комерційним посередницьким структурам, які не несуть відповідальності за людину. Недосконаліми є і механізми державного захисту українських трудящих - мігрантів за кордоном. В країні немає ефективної системи збору, обробки та аналізу статистичної та відомчої інформації з питань міграції громадян України за кордон. На думку Н. І. Карпачової обмежені кадрові ресурси дипломатичних представництв України, а також їх значна завантаженість у більшості випадків не дозволяють надати мігрантам за кордоном необхідне сприяння в повному обсязі.

На проблему захисту прав трудящих-мігрантів за кордоном Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Ніна Карпачова знов звернула увагу у своєму поданні на ім'я Президента України «Про прийняття Основних засад державної міграційної політики та створення цивільної і Державної міграційної служби України» (травень 2010 р.). Вона, зокрема, наголосила на нагальній потребі забезпечити захист мільйонів українських

громадян, які працюють за кордоном, а також мігрантів та біженців в Україні, створити з цією метою орган державного управління із спеціальним статусом, який за своєю суттю був би цивільним, а не правоохоронним.